

86586/1

30708

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ДР. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

видавництва
ЮРІЯ ПИЩЕНКА

ПРАГА

Висоветин

06/10

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»

Ч. 1.

Др. М. АНТОНОВИЧ

СТОРІЯ УКРАЇНИ

Т. I.

(КНЯЖА ДОБА)

~~86586~~

Видання друге, без змін

ПРАГА 1942

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 87

Авторські права застережені

Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 1200 примірників

Друкарня „Книгтиск“, Прага XIII.,
Самова 12

ські степи прориватися войовничі номадські орди: Кімерійці, потім Скити (коло половини VIII. віку). Від їх натиску осіле хліборобське населення мусіло відсуватися під охорону лісів та великих річок. Часами, підбивши якісь частини осілого населення, творили кочовники степові держави, але часто, як наприклад більшість Скитів, вони лише нищили хліборобів та забирали степи під свої кочовиська. Натомість хлібороби мали власні політичні організації: це видно з того, що боротьба проти степовиків велася з певним пляном. Ціла система оборонних валів, що майже непереривною лінією тягнуться між Дністром та Дніпром, складає високе свідоцтво організаційних досягнень цих племінних держав. Грецькі джерела передали назви кількох таких осілих племен, що втримали свою територію перед натиском кочових Скитів: це Агатирси, Неври та Будини Геродота. Перський цар Дарій I. (525—485) в помсту за спустошення, які поробили Скити в Малій Азії, пішов на них походом через Балкани й Дунай (512. до Р. Х.). Похід не приніс Персам тривалих завоювань, але сильно ослабив скитські орди і дав перевагу хліборобському населенню.

Занепад Скитів і рух осілих племен до Чор-

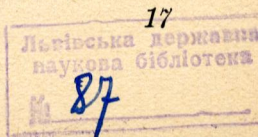
ного моря зараз же потягнув за собою оживлення торговельних та культурних взаємин із Грецією. В останніх віках перед Р. Х. та у перших століттях християнської ери ці взаємини так затіснилися, що можна сміло говорити про приналежність України до Середземноморсько-Понтійського культурного кола. З наших земель вивозили в першу чергу збіжжя, а далі хутра, мед, віск і інші сировини, а взаємін приходили з Греції вино, та мистецьке начиння. Сприяло торгівлі й те, що кочові Сармати, які в середині IV. віку перед Р. Х. з'явилися на зміну Скитам, не були такі дикі й самі підпадали впливам геленської культури. На півдні України ширилися теж релігійні системи, що створилися в передній Азії, як наслідок культурного перемішання Греків та тубільців у імперії Олександра Македонського й діадохів. З богів особливо почитали Аполлона з луком та Діану зі списом. Головною опорою грецьких впливів на Україні було зовсім ззеленізоване Боспорське царство зі столицею у Пантикапеї над Керченською протокою. Воно проіснувало до середини VI. століття після Р. Х.

На зміну кочовим ордам зі сходу наступила хвиля войовничих племен з півночі. Коло 200 р. перед Р. Х. з'явилися на лиманах Дністра та

189

Дніпра Бастарни — правдоподібно германська група знад берегів Балтійського моря. Тимже шляхом, знад нижньої Висли, присунуло на Україну в III. віці християнської ери германське плем'я Готів. Ці останні оснували на українських землях до Дунаю і Карпат велику державу, в якій творили лише тонку провідну верству. Головна маса населення складалася і далі з нащадків тих самих племен, що виступили на нашій землі вже у неолітичній добі, змішавшись із народом мальованої кераміки. Ці тубільчі племена зберегли, принаймні частинно, і власну політичну організацію у формі племенних князівств, які лише визнавали зверхність готського короля. Мабуть саме вони відомі з візантійських хронік під іменем Антів, при чому Греки переховали навіть ім'я одного з таких володарів, забитого Готами — *Боза*. Готи мали деякий культурний вплив на тубільче населення — від них походить частина українських весільних звичаїв.

Коло 370. р. нашої ери готська держава розпалась під натиском монгольської орди Гуннів, що з глибини Азії посунула на Європу. Головна маса Готів відступила в межі Римської імперії на Балканський півострів, а рештки змішалися із тубільчим населенням України, при чому

подекуди, як напр. у Криму, вони ще до XVI. віку зберігали свою германську мову. Гунни тільки пройшли українськими степами, а задержались аж на Угорщині. Ще коротше тривав перехід Болгарів (кінець V. віку) та Аварів (середина VI. віку). Після них запанував на Україні на кілька сот літ спокій. Над долиною Волгою оснувала в цей час орда Хозарів власну велику державу, яка закрила дорогу дальшим хвилям кочовників і уможливила українським племенам знов почати розселення до Чорного моря. В цих часах виступають вони як етнографічно і мовно приналежні до слов'янської групи; але чи була це приналежність споконвіку характеристичною для хліборобського населення басейнів Дніпра та Дністра, чи проявилась вона тільки тепер, як результат того, що войовниче слов'янське плем'я виступило в ролі панівної політично-творчої верстви, накидаючи підбитим хліборобам свою мову й звичаї, лишається питанням отвертим. Очевидно, можна оперувати аналогіями: на Балканському півострові войовничі предки Сербів та Хорватів запанували над рештками осілого населення римських провінцій; також і на Московщині невелика верства завойовників-слов'ян підбила численні фінські племена. Але все це

тільки шлях аналогій. Якраз останні досліді вважають саме корінну частину української території між Карпатами й Прип'яттю прабатьківщиною Слов'ян.

Так чи інакше, у ІХ—Х. століттях ряд слов'янських племен заселяв українські землі аж до моря і своїми розбишацькими нападами на Візантію виявив значне напруження воєнної енергії. Над морем, понад Дністром та Богом, сиділи племена Уличів і Тиверців, над горішнім бігом цих рік починалась земля Дулібів, надприп'ятські багна замешкували Дреговичі, а Волинь, аж під самий Київ, творила область мирної лісової культури Деревлян; войовниче, але, мабуть, нечисленне плем'я Полян жило в Києві та його найближчій околиці. Їхня територія перша дістала назву Руси, що їй судилася така велика будучність. На північний схід від Києва, над Десною, мешкали Сівер'яни. Ці відомости про українські племена, передані старим літописцем, знайшли своє потвердження і в археологічних дослідіах. З інших згаданих там слов'янських племен: Радимичі, Кривичі та Полочани, належать до предків білоруського народу; а Словени і може В'ятичі влились в етнічний тип Росіян.

3. Повстання і розцвіт Київської Держави.

Племінний поділ передумовлював, розуміється, досить високий ступінь політичної організованості. Але в часах, про які говорять перші записи київських літописців, себто в кінці ІХ. й початках Х. віку, поодинокі племенні утвори находились уже в стадії розкладу. У формі невиразних звісток доховались дані про суперництво Тиверців та Уличів із Полянами, трохи виразніше, очевидно, завзята боротьба цих останніх з Деревлянами. Та з самого початку виступали напр. Поляни й Сіверяни як об'єднане політичне ціле. Інші племена одне за другим теж зливаються в спільну державу під проводом полянського центру Києва. Це була конечність моменту. З кінцем ІХ. століття попало місто Київ у виїмково сприятливі зовнішні умови, опинившись у самім осередку культурного світу. Водяний шлях «із Варяг у Греки», що йшов Дніпром, Двиною та Волхо-

вом, сполучав тоді Візантійську імперію, що саме переживала добу свого другого розцвіту, зі Скандинавією, де теж морська та торговельна експансія вікінгів досягла свого апогею. Рівночасно зберігав ще значіння Багдадський каліфат; на шляху арабських купців до Європи лежав якраз Київ, Куяба мусульманських письменників. На південнім заході значної могутності досягло перше Болгарське царство, якого культурні звязки з нашим Подніпров'ям тільки останніми часами починають знаходити належну оцінку. На перехресті торговельних шляхів, між багатими освіченими сусідами, мусів і Київ зробитися місцем зосередження капіталу, а це знову дало йому перевагу над околицею. Напевне не без допомоги наємних варязьких дружин довершували київські князі свої завоювання, але важно в першу чергу, що саме вони, а не їх сусіди, мали фінансову можливість забезпечити собі висококваліфіковане військо. З другого боку набув Київ також притягаючої сили; він став місцем вигідної наживи супроти блиску і принад, якого не міг остоятись племінний партикуляризм. Першим завданням київських володарів було завоювання і удержання головної комунікаційної артерії Дніпра та Волхова. Створившись в силу сприятливої зовніш-

ньої ситуації, Київське князівство зберегло риси примітивної торговельної держави.

Перший київський князь, про якого відомо щось певного, був *Олег*; в договорі цього володаря з Візантією з 911. року, застережено київським купцям у Царгороді ряд торговельних привилеїв. Отже воєнні дії, які могли попереджувати заключення договору, були вдалі для Руси. Пізніший літописний переказ зберіг про них пам'ять, як про похід Олега на Царгород. Значна частина сил, на які спирався цей князь, складалася з наємних варязьких дружин; ця обставина свідчить про великі спроможності київського капіталу, хочби й частина заплати воякам йшла в натураліях — харчами або тканинами. Десять коло половини X. віку закінчилось підбиття Уличів і Тиверців, що загрожували шлях на Візантію, і Київська держава вступила в довгу боротьбу з безпосередніми сусідами столиці — Деревлянами. Очевидно, торговельний шлях Дніпро—Волхов був уже певно в руках київських князів і їм лишалися вільні руки для експанзії в інші сторони. Князь *Ігор* мав навіть полягти у бою з цими новими суперниками. Як певну сторінку з діяльності Ігоря, можна, однак, подати тільки його договір з Греками з року 944. І тут, як і в умові Олега, на

першому пляні стоять торговельні справи, очевидно, найважніші для обох партнерів. Умови були вже не такі вигідні для Руси і тому набірають правдоподібности вістки про поразку Ігоря в морськiм бою під Царгородом. Так напр. обмежено право руських купців закупувати дорогі тканини у Візантії, себто ця вигідна торгівля мала залишатись монополем грецьких комерсантів. Дружині Ігоря, *Ользі*, приписав початковий літопис остаточне підбиття Деревлян і прийняття християнства. Відомо, що якомсь східньо-словянська княгиня їздила у Царгород за охрещенням і можна прийняти як певне, що коло половини X. століття впливи християнства стають помітні у Києві.

За князя *Святослава* (коло 956—972) вже всі східньо-словянські племена прийшли у звязок із Києвом. Крім того цей князь підбив Фінів у доріччі горішньої Волги, погромив Болгарське царство над середнім бігом цієї річки та напав на Хозар. Хозарська держава, що в VIII—IX. віках переживала епоху свого розцвіту та мабуть тримала під своєю владою і українські терени до цього часу, значно ослабла. Святослав знищив її до решти, здобувши і зруйнувавши головні міста — Ітиль та Саркель. Можливо київський князь планував опанувати

торговельну артерію Волги, що сполучувала Скандинавію з Багдадським каліфатом, так як уже опанував він дніпровський шлях. Але наслідки знищення Хозарії виявились фатальні. Не здержувані ніким, посунули нові хвилі хижих азійських кочовників на українські степи і то саме в часі, коли Святослав зв'язав свої сили новою війною на південнім заході, бажаючи завоювати Болгарію. Перемігши й тут Болгар, Святослав заняв, одначе, на Балкані занадто небезпечну позицію і це довело його до збройного зудару з Візантією. З першою в той час воєнною технікою й тактикою Греків ніяка тодішня європейська держава мірятись не могла. Після ряду боїв, оточений і забльокований в Доростолі над Дунаєм (971.), мусів Святослав помиритися і залишити Болгарію. Під час повороту поляг він у бою з Печенігами — номадською ордою, що саме прорвалася із Азії.

Великі розміри Київської держави йшли в парі з дуже слабим зв'язком поодиноких її частин. Єдиними носіями державної влади були князь і його дружина — звичайно кількасот вояків, що жили на княжім дворі і уявляли собою збройну силу та урядництво. Коли літопис говорить про завоювання якогось нового

племени, то на практиці означало це річний (або і лише одноразовий) збір данини самим князем чи котримсь із посланих ним дружинників. Зібраний часто в натураліях податок мусів вистарчити на державні потреби, себто, в першу чергу, на утримання княжого двору. Ціла держава вважалася особистим маєтком князя і його родини і згідно зі засадами приватного права він мусів її розділити між усіма своїми синами. З трьох спадкоємців Святослава, *Ярополк* (972—979) сидів у Києві, *Олег* у Деревлянській землі, а *Володимир* на півночі в Новгороді. Між ними негайно почалась ворожнеча. *Ярополк* переміг *Олега*, який поляг у боротьбі; його землі знову зєднались з Києвом. Можливо, що в цій династичній боротьбі ще грали роллю партикуляристичні стремління Деревлян. Наймолодший брат, *Володимир Великий* (979—1015), прикликавши на допомогу варазькі відділи, опанував Києвом і, вбивши *Ярополка*, залишився самотнім володарем цілої держави. Його панування можна вважати вершком могутности Києва. Він докінчив обєднання українських земель, занявши західню Україну, т. зв. Червенські городи (981). Можливо, що впливи його простягались і на Карпатську Україну. Найупертішу боротьбу довелось вести

Володимирові з Печенігами, проти яких побудовано здовж Росі цілу систему валів та укріплень. Київ, столиця могутньої держави, залишався у відношенні до кочовників прикордонною твердинею.

Найважливішим чином Володимира було прийняття християнської віри (десь коло 988). Це був акт державної необхідности. Лише церква розпоряджала в тих часах освіченими людьми та міцною єрархічною організацією, а цього всього потребувала велика держава для власного втримання. Поганство на Україні не втворило ні окремої священичої касты, ні власної єрархії і це влекшувало боротьбу з ним. Певно і уяви про окремих богів були досить неясні, хоч їх і звязують із силами природи (Перун — грим та блискавиця; Хорс — сонце і т. д.). Новіші досліди вказують на Болгарію та на Охридський патріархат, як на джерело, з якого Володимир міг прийняти християнство. Болгарське царство в цей час уже підупадало, а з ним разом тратила значіння і його церква, одначе саме це й могло бути в очах київського князя рішаючим моментом. Приймаючи нову віру, необхідно опинялась держава в залежности від її церковної організації. А тому, що царгородський патріарх був зовсім в руках ці-

саря, мусіла така залежність відбитись і на політичній житті країни. Ця небезпека, велика супроти сильної Візантії, меншала з огляду на слабкість Болгарії та патріархату в Охридї, а тому й вигідніше було звязатися з цими останніми. Лише пізніше, коли Візантія завоювала Болгарію (1018), мусів і Київ прийняти митрополитів-греків, що подбали по можливості затерти сліди незалежної від них православної церкви на Україні.

Після смерти Володимира вибухла знову колотеча між його нащадками, якої поодинокі події неясні, бо найпідприємливіший із синів, *Святополк*, що з перервами майже чотири роки (1015—1019) втримав владу над Києвом, попав у якісь нелади з церковними кругами. Через це виведений він у хроніках, як найчорніший злочинець із епітетом «Окаянного». Він повбивав більшість своїх братів (з яких двоє Борис та Гліб попали пізніше між святи). Це само по собі зовсім не було чимсь незвичайним у поняттях тих часів, коли лише таке кровопролиття могло гарантувати необхідну цілість держави, яку згідно зі звичаєм треба було ділити. Взаємні вбивства братів-спадкоємців були свого роду традицією напр. у франкській монархії Меровінгів. Але з Ярославом у Нов-

городі боротьба затяглась. Святополк спирався на допомогу короля польського Болеслава Хороброго, якому за це віддав Червенські городи, а Ярослав — на покликаних зза моря варягів. Остаточно Ярослав розгромив Святополка над Альтою (1019) і єдність Київського князівства була ще раз врятована. Що правда, останній син Володимира, Мстислав, князь Тмутороканський, з'явився був на Україні та, побивши Ярослава під Лиственном (1024), змусив уступити собі лівий беріг Дніпра. Але він швидко помер бездітним і залишив свої володіння у спадщину братові (1034). Правління *Ярослава Мудрого* (1019—1054) своїм зовнішнім блиском дорівнювало часам Володимира. Коли після смерти Болеслава Хороброго (1025) вибухла в Польщі межиусобиця, приєднав Ярослав назад до Києва Червенські городи. Ще важнішим успіхом був рішучий розгром Печенігів під брамами Києва, коли вони 1036. наважились напасти на столицю. Після цього вони зникли взагалі з українських степів, а князівство дістало на яких тридцять літ спокій від грабіжних кочовників. В 1043. році розпочав Ярослав останню в нашій історії війну з Візантією. Напад на Царгород не вдався: Греки розбили сухопутне військо, що йшло під проводом воє-

води *Вишати*, а «грецьким вогнем» спалили багато руських кораблів перед Царгородом. Але відступаючій флоті вдалося розбити послану навздогін грецьку ескадру в лимані Дніпра. Правдоподібно у звязку з цею війною вступив на митрополичий престол у Києві в перший раз Українець — *Іляріон*, один із найвидатніших наших письменників. Невдалий перебіг війни, одначе, змусів Ярослава до уступок і 1051. Іляріон зрікся свого становища, а наступником його став знову присланий із Царгороду Грек. На часи панування Ярослава (коло 1052) припадає перше списання існуючих норм звичаєвого права, т. зв. «Руська Правда» — найстарше словянське писане право взагалі. Варто ще згадати за широке споріднення Ярослава з усіми найвизначнішими правлячими домами Європи. Наймолодший його син Всеволод мав за жінку навіть візантійську принцесу, найвище можливе подружжя в тих часах.

4. Гегемонія Києва на сході Європи.

Державу свою Ярослав поділив між семеро своїх синів і це стало початком її дефінітивного розпаду. Одначе, Київ остільки переважав інші землі багатством та могутістю, що володар його залишався ще довго наймогутнішим на сході Європи. Не диво, що незабаром почалась між поодинокими спадкоємцями боротьба за це місто, тим більше, що в ньому засів нелюблений киянами старший Ярославів син, *Ізяслав*, (з перервами 1054—1078). Теоретично існувало поняття старшости між братами, але воно не було міцно вироблене і правним володарем мі бути кожен член княжої династії, що десь у цих часах почала виводити себе від легендарного варязького привідця Рюрика. Але крім дедалі все більшого поділу поодиноких земель між дальшими нащадками різних ліній Ярославових синів, по мірі того, як швидко множились поодинокі княжі родини, були і об'єктивні причини розпаду державної єдності. За-

непад Візантії, Скандинавії та Багдадського каліфату позбавив Україну вигідних торговельних партнерів. Грошеве господарство почало занепадати і великий князь у Києві вже не мав змоги утримувати відповідну для оборони всеї землі кількість війська. А заняття чорноморських степів новою дикою і хижою ордою Половців в шестидесятих роках XI. віку поставило нарід перед необхідністю боротьби за існування. Ряд дрібних князів зі своїми дружинами з окремих волостей лекше міг оборонитись від постійних, але звичайно невеликих кочовничих наїздів. Тому поодинокі місцевості швидко зрослися зі своїми князями і бачили тільки в них своїх володарів та оборонців. Зрозуміння необхідности державного роздроблення виступило ясно в тогочаснім суспільстві. Взаємна різня братів спадкоємців, після смерти Святослава та Володимира, стала неможливістю. Саме в цей час почали літописці творити «окаянну» репутацію найенергійнішому братовбивці Святополкові. Князь із дружиною стали тепер вартістю і кожне значніше місто тільки й мріяло здобути собі свого окремого князя. Так, замість партикуляризму племінного з X. віку, почав з кінцем XI. віку зазначатись партикуляризм територіяльний.

Найскорше відокремилась Галичина, де засіли князі лінії Ростислава Ярославича. Швидко створили відрубну цілість теж Сіверщина та Переяславщина. У першій з цих земель міцно засіла династія Ольговичів, потомків Святослава Ярославича. Натомість Волинь та Турово-Пінщина, хоч і мали часто своїх власних князів, ще довго перебували у тісному звязку з Києвом.

Зберегти в таких обставинах, принаймні теоретичну єдність землі, можна було лише, надавши київському князеві титул цісаря, або короля, який стояв би морально вище над територіяльними князями. Але на відповідне для цього напруження політичної думки Київська Русь не спромоглася. Володаря «золотоверхого» міста називали, правда, «великим» князем, але цей епітет не давав йому ніякої особливої ваги. «Великими» стали себе незабаром іменувати також князі Чернігівські, Смоленські, а на російських землях — Рязанські та Владімірські. Вина за цю політичну недальновидність падає на інтелектуально провідну верству — духовенство. В Німеччині саме воно стало головною опорою цісарства. Коронуючись (962) на цісаря Священної Римської Імперії, Отто Великий якраз заснував свою могутність на

службовому духовенстві, залежному від нього у своїх земельних наділах. Але на Україні духовенство було чуже, грецьке, ніяк не заінтересоване у вивищенні київського князя. Українець, митрополит Іляріон, величав Володимира Великого «каганом». Цей хозарський титул скорше всього можна прирівняти до титулу «царя». Іляріон певне мав на увазі, як митрополит, авторитетом Божим піднести значіння київського князя. Володимир став по його словам «єдинодержцем землі своєї» і «вподобився посіщенню Вишнього», а сина Ярослава, возведеного Богом од чресел його, «зробив Господь наступником у владі*). В цьому були готові зародки концепції Богом вивищеної київської династії. Але володіння Іляріона було коротке і його велика ідея не знайшла послідовників.

Заволодіти Києвом міг, коли йому усміхалося щастя, кожен князь, навіть так сумнівно споріднений з Рюриковичами, як Полоцька династія, що можливо ніколи й не підлягала Києву. Війна проти цієї першої білоруської держави завше була дуже популярна серед українських князів, які для неї залишали свої домашні

*) Цит. по: Грушевський Історія української літератури II, 65—67.

усобиці. Над рікою Немивою 1067. розбила коаліція синів Ярослава полоцького князя *Всеслава*. Полоненого його привезли до Києва, але тут міське населення визволило його і наставило собі князем, вигнавши Ізяслава. Через кілька місяців Всеслав утік назад до Полоцьку. Так само, користаючись із непопулярності Ізяслава, захопив був київське княження чернігівський *Святослав II. Ярославич* і затримав аж до своєї смерті (1073—1076). Правдиво зростися з містом судилося, одначе, лінії наймолодшого брата *Всеволода*, що наслідував Ізяславові (1078—1093). Літопис критикує цього князя за те, що оточив себе молодшими дружинниками і не слухав ради старих досвідчених мужів. Неперечно, вийшов цей закид з кругів саме значної київської аристократії, яка мала близькі стосунки з монастирями, де писались хроніки. Відома постать такого аристократа *Яна Вишатича*, сина погромленого Греками воєводи. Вишатич належав до найбагатших і найвпливовіших мешканців столиці й славився своєю побожністю. Очевидно, дійшло в Києві в другій половині XI. віку, мабуть, не без звязку зі заворушеннями часів Ізяслава, до зросту значіння старших, спертих на власні земельні маєтки, дружинників. В зближенні з

масою вояцтва треба бачити спробу розумного і хитрого князя зміцнити свою владу та знайти опертя проти завеликих претенсій вищого вояцтва.

Може власне завдяки цьому загостренню після смерти Всеволода престол перейшов не до його сина Володимира Мономаха, а до старшого в роді *Святополка II*. Ізяславича (1093—1113). Це був мало здібний і нерішучий володар. Щоби врятувати свою землю перед нападами кочовників, він одружився з донькою ватажка Тугоркана. Та це нічого не помагало: половецький хан Боняк знищив навіть найбільшу київську святиню, Печерський монастир. Десь у кінці XI. віку зникають і чутки про форпост Українців над Чорним морем — далеку Тмуторокань. Очевидно, стала вона жертвою половецького натиску. Вся вага боротьби зі степовиками впала на Володимира Мономаха, який сидів на найбільше висуненім на полудне, Переяславським князівстві. Бажаючи дістати допомогу інших земель, заініціював Мономах зїзд князів у Любечі (1097), який мав затвердити за кожним з них посідання його волости і таким коштом досягти спільної акції проти степу. Князі, кожен забезпечений землею за себе і нащадків, не боячись,

що йому вирвуть його частину, розуміється, міг значно повніше присвятити себе справі боротьби з номадами. Але відразу після зїзду Святополк II. захопив і осліпив галицького князя Василька Теробовельського. В наслідку вибухла нова межиусобиця, чого якраз хотів у власнім інтересі уникнути Мономах. Політика Мономаха знаходила співчуття у найширших колах громадянства і для них він залишився головним героєм спільних успішних походів проти Половців на початку XII. віку (1103, 1107). Особливо похід 1111. р., закінчений страшним погромом кочовників над річкою Сальницею, надовго звільнив Україну від грабіжних нападів.

Не диво, що після смерти Святополка II. кияни, всупереч постановам Любецького зїзду, який ґарантував кожній родині її волость, вигнали сина покійникового і покликали, вславленого недавніми перемогами, *Володимира Мономаха* до себе (1113—1125). Місто залишилося при своєму виборі і зберегло вірність славному князеві та його потомкам. Але всеж це революційне покликання стало причиною столітньої боротьби нової київської династії з чернігівськими Ольговичами, старшою лінією Ярослава Мудрого, які вважали свої права на Київ

більшими. Справді, за панування зручного політика Мономаха, що обєднав під своєю владою Київщину, Волинь, Переяславщину, Смоленщину, Новгород та доріччя горішньої Волги, до серйозної боротьби не дійшло. Ціла східня Європа без спротиву визнавала першенство Києва. Таксамо вмів і син його *Мстислав* (1125—1132), силою особистого авторитету, без війни зберегти провідне становище. Князівській енергії давав він вихід у популярних спільних походах на Полоцьк (1130). Тільки брат і наступник Мстислава, Ярополк, не мав уже здібностей на трудну роль провідника всієї Руської землі. Крім того сіверські Ольговичі знайшли собі союзника в Галичині, яка теж чулася zagrożеною могутністю Києва. Це останнє князівство росло в цей час на силах. Сини Ростислава Ярославича: *Володар* перемишльський та осліплений *Василько* теребовельський жили в згоді. Після смерти обох братів зєдналась ціла земля під владою одного князя, сина Володаревого, *Володимирка* (1124—1153), хитрого політика й упертого ворога Києва*). З його допомогою захопив київський стіл після

*) Імя „Володимирко“ — призирилий димінутив ворожої галицькому князеві Київської літописи. Справжнє імя його було Володимир.

смерти Ярополка, *Всеволод II*. Ольгович зі Сіверщини (1139—1146). Видатний політик, втримався він у Києві аж до смерти, але його спроби забезпечити тут панування своєї династії не вдалися, не дивлячись на те, що він готовий був окупити це забезпечення від київських міщан значними обмеженнями княжої влади в їхню користь. Київщина не спокусилася ніякими привілеями, щоби лише зберегти вірність молодшій лінії Ярославичів: інтересний приклад інтенсивності партикулярного патріотизму в поодиноких землях. Зараз же після смерти Всеволода захопив Київ талановитий внук Мономаха, *Ізяслав II*. Мстиславич (1146—1154) з Волині, а кияни самі вбили брата Всеволодового, Ігоря, та привітали поворот їх улюбленої династії. Одначе, тепер усобиця почалась серед неї самої. Син Мономаха, Юрій Довгорукий, князь суздальський, спираючись на свої слов'яно-фінські землі, заявив претенсії на Київ. Це вперше сягала політично сконсолідована московська держава по гегемонію в східній Європі. Та Київ був ще досить сильний, щоб устоятися проти спілки Суздалю з Галичем, а в особі Ізяслава II. знайшов він лицарського вождя. Юрієві вдалося лише на короткий час захопити столицю. Слідом роз-

громив його Ізяслав біля могили Перепетихи (1151) і звернувся проти Галичини. Одначе його успіхи проти Володимиркового сина, Ярослава Осмомисла, перебила передчасна смерть.

Остання епоха сили та значіння колишньої резиденції Володимира Великого за Ізяслава II. знайшла свій вираз у ще одній спробі, наперекір царгородському патріярхові, поставити митрополита з місцевих. Собор із шести єпископів вибрав видатного письменника і ученого *Клима Смолятича* (1147—1155), але після смерти Ізяслава втратив цей останній всяке опертя і мусів зріктися митрополичого стільця. Вигнавши інших суперників, вїхав *Юрій Довго-рукий* до Києва (1155—1157), але після його скорої смерти, влаштували кияни різню ним приведених зненавиджених суздальців. Після дальшого кількالكітнього переходу з рук в руки віддихнуло місто на деякий час під берлом брата Ізяславового, *Ростислава*, князя смоленського (1161—1167).

5. Боротьба за гегемонію в східній Європі.

Зі смертю Ізяслава II. скінчився період переваги Києва на сході Європи. Город тратить щораз більше своє давнє значіння, а згадані вже зовнішні причини, в наслідок яких Україна з осередку культурного світу пересунулась на загрожену номадами периферію, спричинювала і дальший занепад його багатств і торгівлі. Це видно й по тому, що в боротьбі за нього починають після смерти Ізяслава й Ростислава брати перевагу несимпатичні киянам суздальці чи Ольговичі. Очевидно, місто вже не мало голосу в своїй власній долі. Але й чернігівські князі не здобулись на більшу політичну міць зі своєї, в силу сильного розмноження роду Ольговичів, поділеної на найдрібніші уділи, Сіверщини. Дійсна гегемонія на сході Європи переходить до російського князівства Ростова, Суздалю і Владіміра, що в цей час об'єднались під синами Юрія Довгору-

кого — Андрієм Боголюбським (1157—1174) та Всеволодом Велике Гніздо (1176—1212). Суздальська гегемонія затяжіла над Україною. Андрій та Всеволод хотіли звести Київ на становище другорядне. Для цієї цілі старались вони тримати там слухняних їм князів та часто їх перемінати. Для цієї цілі улаштовано і страшний розгром безборонного міста, що добровільно відкрило суздальському війську свої брами (1169). Зручна політика північних князів та великі ресурси, що вони могли витягнути зі своєї землі, якої пасивне фінської крові населення дозволяло на початки князівської централізації, допомагали їм до успіхів. Змякшувала цю гегемонію лише чисто мілітарна краща босздатність Українців, що виявилась вже біля Перепятихи. Так 1172. року князь Мстислав із Мономаховичів, оточений у Вишгороді Андрієм Боголюбським, не тільки видержав облогу значно численішого війська, але й погромив його та змусів до ганебної утечі. Маленькі українські князі не мали, одначе, змоги використати такі успіхи, а великий князь Суздалю завше вмів настренчити їх одних проти других. Навіть коли Київ на довший час попав в одні руки *Святослава Всеволодовича* чернігівського (1176—1194), то це не

могло підняти його могутності. Щоб спокійно ним володіти, мусів Святослав відступити своїм суперникам усі приналежні до Києва землі і засісти у позбавленому провінцій місті. До того в 70—80-их роках XII. віку знову оживились половецькі напади, вимагаючи побільше-ної уваги в бік степу.

Єдиною силою, що могла творити противагу північному Суздалеві, була Галичина. Син Володимирка, *Ярослав Осмомисл* (1153—1187), довгим мирним правлінням підніс свою країну на значний степень могутності. Зовнішні обставини цьому сприяли: це була епоха Хрестових походів і в звязку з ними піднялось значіння шляхів, що звязували західню Європу з Орієнтом, отже теж і річних ліній Прута й Дністра. Очевидно, роля їх лишалась всеж побічною, тому й багатством і силою Галичина ніколи не могла зрівнятися з Київською державою. Всеж Ярослав Осмомисл використав вигідну ситуацію, опанувавши всю течію Прута й Дністра та станувши над Чорним морем. У відчутті своєї сили змінив він традиційну політику свого батька і заняв неприхильне до Суздалю становище.

Слабим місцем Галичини була наявність побіч князя і дружини ще одної політичної сили,

міцно звязаного зі землею — боярства. Ця, на західньо-європейський взірець сформована земельна аристократія, стреміла до обмеження княжої влади і вічними заворушеннями унеможлиблювала далекосяглі підприємства. Зв'язані з могутістю боярства соціальні обставини певно вплинули і на появу півкочової української людности на нижньому Дністрі й Пруті, відомої під назвою «бродників». Характерно, що лише для Галицького князівства представляла ця степова збиранина якусь соціальну небезпеку і про напади бродників відомо головно на галицьке Пониззя. Співчуття з ними серед населення, з опозиції до існуючого ладу, виступило теж в першу чергу на західній Україні. Коли свояк Ярослава Осмомисла, князь Іван Берладник, пробував з допомогою бродників здобути собі Галичину, то він знайшов підтримку серед селянства, яке збігалось до нього (1159). Сам володар Галичу мусів, очевидно, шукати інших шляхів для боротьби з боярством. Сліди такої боротьби треба бачити в родинній трагедії Ярослава Осмомисла, його житті з Настасією Чагровою з незначного боярського роду, та занедбанні легальної жінки Ольги суздальської. Князь, очевидно, шукав опори в нижчих воєнних верствах. Але знач-

ніші бояри безкарно спалили Настасію на кострі і змусили Ярослава до дальшого співжиття з Ольгою, отже княжі заміри потерпіли невдачу.

Син Ярослава, *Володимир* (1187—1198), не був людиною, яка б могла справитись із боярською опозицією. Вигнаний із Галичини, приводив він на неї Угрів і остаточно вернув собі батьків стілець лише завдяки протекції німецького цісаря Фридриха Барборосси та Всеволода суздальського. Використати можливості Галичини для скинення московської гегемонії на Україні могла лише видатна рішуча людина, яка мала би певне опертя проти всесильного боярства. Таким був унук Ізяслава II. володимирський князь *Роман Великий* (1199—1205).

На Волині теж уже існувала сильна верства осілих на землі дружинників. В протилежність до Галичини, волинське боярство мирно уживалось із князями, а зокрема вирізнялось міцною відданістю родові Мономаховичів, з якого походив Роман. Маючи тверду опору в своїм Володимирі, Роман міг не рахуватись з настроями галицької аристократії, а свobodно використовувати засоби країни для побудування великої держави. Опанувавши Галичину, відразу почав Роман об'єднувати українські землі.

Він захопив Київ і посадив там свого підручного князя, Інгваря луцького. Таким чином вирвано Подніпровя зпід чужої гегемонії; Всеволод Велике Гніздо не наважився протистояти Романові а волів покінчити діло миром. Кількома походами на Половців, Роман остаточно підрізав їх воєнну силу. Цим підприємством володар незагрожених кочовниками лісних теренів, показав своє зрозуміння до потреб всієї України та здобув моральне оправдання для свого верховодства в ній. Боротьба зі степом, серед завше життєво заінтересованою цею справою суспільстві, служила вже від часів Мономаха найкращим засобом здобути собі признання і популярність. Далі прилучив Роман до своєї держави Підляшша та Турово-Пінцину. В самім розмаху своєї імпонуючої діяльності поляг він у сутичці з Поляками під Завихостом на Вислі.

Всі здобутки Романа були тепер змарновані. Всеволод суздальський знову простер свою гегемонію над Києвом. Знову щокілька місяців почали мінятися там князьки, хоч тепер може перевагу мали чернігівські роди. В Галичині вибухла усобиця, що потривала кількадесять літ і дістала назву «великий мятеж». Малі діти Романа мусіли тікати на Волинь, а потім

до Польщі. До Галича покликали бояри насамперед трьох братів сіверських князів Ігоревичів*). Ці, одначе, спробували увільнитись від контролі бояр, улаштувавши різню найвидатніших їх представників. Ігоревичі свої мети не досягли. Решта бояр закликала на допомогу Угрів і, піймавши своїх князів, повісила їх (1211). Один із бояр, *Володислав Кормильчик*, сам спробував проголосити себе князем, але також не втримався. Всі ці події — різня, повішення князів, проголошення князем боярина — являються зовсім виїмковими у давній українській історії і свідчать про велике роззоблення воюючих стороництв. Угорський король Андрій II. та польський князь Лешко заключили між собою в Спиші умову (1214), згідно з якою Галичину діставав малолітній угорський королевич Кольоман (5 літ), оженившись із ще молодшою польською князівною Соломесю (2 роки). Фактичне правління краєм залишилося в руках начальників мадярських залог. Сином Романа, підростаючим Данилові й Василькові, віддано Володимир. Занедовго, одначе, посварились межі собою Лешко й Андрій II. і цим скористався новгородський князь *Мстислав*

*) Синів відомого зі „Слова о полку“ Ігоря Святославича.

Удалий (1219—1227), щоб самому опанувати Галичину. Як добрий вояк, побив він угорські й польські війська, але сам бездітний, погодився визнати мадярського королевича своїм наступником.

Тимчасом Данило та Василько при вірній підтримці відданого їм волинського боярства скріпляли своє становище. Їм удалось здобути Холмщину і об'єднати довкола себе майже цілу Волинь. З боку північних князів спротиву не було, бо в Суздалі після смерти Всеволода Велике Гніздо вибухли власні усобиці. Данило швидко заняв видатне становище серед українських князів, тим більше, що за прикладом батька свого Романа, брав він живу участь у боротьбі з кочовниками, хоч його в захищеній Волині ці справи безпосередньо не обходили. Половці до цього часу втратили значіння, але 1224 року показала з сходу нова орда — Татари. Перший удар їх спрямувався очевидно якраз на Половців. Загрожені кочовники звернулися за допомогою до українських князів і ці останні, на спільній нараді, постановили вирушити проти нового ворога. В поході взяв участь і Данило. Татари послали були до князів посольство зі заявою, що вони воюють лише з Половцями, але князі на неутралітет

не погодилися. Рішення першим задиратися з Татарами, ідучи вперед у степи, часто ганилося в історіографії, але ця догана оправдана лише остаточною невдачею. Саме по собі рішення при допомозі вже ослабленої, напів засимільованої орди не допустити нових небезпечних кочовників навіть до меж України, належить до найдалекозоріших в українській політиці; цим разом не повторилась помилка Святослава з Хозарами. Інша вже річ, що численна здисциплінована сила «безбожних Моавитян, званих Татарами», занадто переважала розсварених і зависних один на одного князів. Похід закінчився повним розгромом спільників у битві над Калкою, де полягла більшість князів, а взяті в неволю — замучені. Татари на цей раз не використали успіху, а повернули назад до Азії.

Поразка над Калкою не зменшила сили й енергії Данила і незабаром після смерти Мстислава Удалого (1228) вступив він в останню боротьбу за Галич. Суперниками його були спершу угорський королевич Андрій, а потім підпомаганий Уграми, чернігівський князь Ростислав. Але властивим ворогом Романової династії залишались місцеві бояри. Галицько-Волинський літопис, головне джерело відомо-

стей про «великий мятеж», писаний гарячим сторонником Данила, і звідти походить оцінка боярства, як анархістичного, несталого і віроломного. Але це боярство більше ніж тридцять літ уперто боролось з Романовичами і коли в чому виявило подивугідну сталість і однудушність, то якраз у ненависти до цієї династії. Без якогобудь глибшого ідейного обґрунтування така довга і уперта ворожнеча трудно мислима. Мотиви, якими бояри оправдували свою діяльність, не відомі. Зі звістки про стятого Данилом «за гордість його» боярського прихильника, співця Митуси, можна думати, що існувала навіть полемічна література (може лише усна) проти Романовичів. Цей останній домисел має тим більшу правдоподібність, що вище галицьке духовенство, отже головна культурна верства, була настроєна однаково з боярством. Відомий спротив галицького єпископа Артемія, коли Данило в останнє здобував Галич а горожане добровільно передались на його бік. Примушений вийти назустріч Романовичеві, єпископ мав, по словам літопису, усмішку на устах, але очі повні сліз. Остаточо Данило перемиг і його супротивники перейшли в історію з епітетом «коромольників».

Галич багато разів переходив з рук у руки;

аж 1238. р. заволодів ним Данило остаточно. Це була хвилина, коли йому вдалось об'єднати майже всю Україну. Він вирвав навіть Київ із рук слабих чернігівських князів та посадив там свого відпоручника тисяцького, Дмитра. Перехрестила Данилові заміри татарська пожега. Внук Чингісхана, Батий, з'явився 1236. у східній Європі з великим військом, що своїм вишколом і тактикою далеко переважало тодішні європейські почоти збройного лицарства. Після завоювання волжських Болгар та Московщини, з'явився Батий на Україні. 1239. взяв Чернігів та Переяслав, 1240. — Київ, і руйнуючи та палячи дальші міста, пройшов аж на Шлеск та до Угорщини. Одначе ряд волинських міст зумів оборонитися, в першу чергу Кременець. В 1242. році повернувся Батий назад і заснував над Волгою т. зв. Золоту Орду, яка володіла майже половиною Європи. В літописи ввійшли татарські вбивства та знищення сильно перебільшеними. Конкретно відома велика релігійна толерантність Татар, а, отже, і пошана до культурного життя підбитих народів. Як би Володимир, Берестя чи інші міста були вирізані до решти, Данило, якого головною опорою була Волинь, не мав би вже того значіння, що давніше. Тимчасом цього не

видно і хоч син Романа мусів визнати татарську зверхність, то Батий трактував його з певною пошаною як сильного васала. Це виразно виступило в літописнім оповіданню про поїздку Данила в орду. Випивши кобилячого молока (кумису), що символізувало визнання татарської зверхности, дістав Данило в дар від хана, як більш для себе відповідний напитек, вино. Це означало знову респект хана перед ще не зломленою силою Галицько-Волинського князівства. Недурно-ж відчуло оточення князя подорож його до орди як страшну ганьбу. При зовсім зломанім опорі це почуття не могло б мати місця. Недурно-ж в 1245. році зміг Данило під Ярославом нанести велику поразку угорсько-польському військові, що допомагало претендентові на Галич, Ростиславові чернігівському. Ця перемога на сотню літ поклала край зазіханням чужинців на українські землі і остаточно закріпила західню Україну за династією Романа. Лементи про татарські звірства більше звучать як агітаційний засіб заохоти до дальшої боротьби. В них треба бачити тогочасну воєнну «Гроєльпропаганду» проти орди.

Положення Данила залишилось всеж дуже скрутним. Дрібні чернігівські князі обернулися у верству більших землевласників і вповні

признавали владу Татар. Також і київські володарі стояли в залежності від ординських баскаків, а самі промишляли степовими розбоями. На західній Київщині та на Поділлю дійшло навіть до повного розпаду київсько-дружинного устрою. Поодинокі сільські громади віддавалися прямо під татарську зверхність і платили баскакам данину, залишаючись у своїм внутрішнім житті під керівництвом власних князів, ніяк не спорідених з династією Руриковичів. До таких належала Болоховська земля, якої географічне положення точно не відоме (мабуть горішнє Побожжя). Татарське правління забезпечувало їх зі зовні, але Болоховські князі не обмежились спокійним господарюванням на своїх землях, лише відразу почали експанзію вбік Галицько-Волинської держави. В 1241. році вони невдало пробували захопити Бакоту. Знов характерно, що наступ цих народоправних громад звернувся не проти нікчемних решток князівського побуту Києва й Сіверщини, а якраз проти досить міцного аристократичного устрою західніх земель. Очевидно, саме в цей бік, як давніше від бродників скеровувалась соціально-атракційна сила народовластя під татарською зверхністю. Серед невдоволених боярсько-дружин-

ним устроєм завше могли Болоховці знайти собі прихильників і таким чином являлись вони небезпечним ферментом по сусідству. Питання його ліквідації було питанням внутрішнього ладу Данилової держави. Але була й інша причина, що мусіла довести до зудару з Татарами. Галичина-Волинь залишались невеликим, зі всіх боків стисненим сильними сусідами, краєм. Тривалий рятунок могло дати лише об'єднання зі східньо-українськими землями, себто відновлення політики Романа і своєї власної з перед 1240. Данило почав систематично готуватись до неминучого поражунку з Золотою Ордою, будуючи замки та стараючись позискати собі в Європі союзників для Хрестового походу проти Татар. Скорше всього заприятелював Данило з угорським королем Белою IV, що сам сильно потерпів від Татар. Але замість допомоги втягнув цей останній Данила у вир європейської політики, в боротьбу за спадщину по вимерших австрійських герцогах Бабенбергах (1246—1261), де Данило виступив разом з Угорщиною проти чеського короля Пшемисла-Отакара II. Добрі відносини з польськими князями, особливо з Конрадом Мазовецьким, втягнули Данила у війну проти литовського князя Мендов'я, яка закінчилася з

покривненням обох володарів, при чім Данило дістав на півночі землю Ятвягів, а його син Шварно — вигляди стати спадкоємцем Мендовіа. Великі надії покладав син Романа на допомогу папи при організації Хрестового походу проти невірних Татар, а взамін обіцяв він церковну унію. Ці надії завели: папа тільки прислав королівську корону, якою Данило й коронувався в Дорогичині 1253. Нарешті кількома походами (1252, 1254) систематично понищив Данило Болохівські волості. Але реальної помочі так ні звідки й не було, а тимчасом Татари виступали проти короля. Полководець Бурундай з сильним військом зажадав збурення побудованих фортець. Будучи сам без спільників, Данило мусів скоритися. Тільки його улюблену резиденцію, Холм, вдалося врятувати перед знищенням. Скоро після цієї катастрофи своїх плянів помер і король Данило (1264).

6. Кінець Галицько-Волинської держави.

Властиво про катастрофу можна говорити лише з точки погляду залишення експанзивних плянів Данила на східню Україну. Як політичний організм у конфлікті з Золотою Ордою, Галицько-Волинська держава не лише встоялася, але й зберегла фактичну незалежність, визнаючи хіба номінально татарську зверхність. Особливо виразно видно це по тому, що крім Данила ніоден галицько-волинський князь більше не їздів до Золотої Орди. Тимчасом східньоукраїнські володарі (не кажучи вже про московських) мусіли, принаймні, вступаючи на престол, їхати випрошувати собі підтверджуючий ханський ярлик. Без такого ярлика вони ще не вважались князями. Соціяльну небезпеку з боку Болоховців і всяких «татарських людей» вдалось Галицько-Волинській державі знищити. Це один з небагатьох випадків в історії, коли українська провідна верства зуміла справитися

з національним і соціяльним питанням. Приймаючи на увагу трудне становище супроти могутої орди, треба признати тим більшу заслугу таким як печатник Курило, дворський Андрій і інші ледве знані по іменах сподвижники Данила, з яких складалася ця верства. Але всеж невдача плянів короля мала характер катастрофи: вона припечатала долю Галицько-Волинської держави, що залишилася скалком української території, рано чи пізно, засудженої на загубу серед сильніших сусідів. Про новий наступ на орду годі було й думати. А зречення з природніх та людських резервуарів східньої України означало зречення з можливості стати першорядною воєнною потугою. Наступники Данила не змогли стати тим ядром, довкола якого кристалізувався би визвольний протитатарський рух і так втратила їх держава всяку рацію існування. На вазі цього твердження нічого не змінє обставина, що завдяки внутрішнім усобицям у Польщі й Угорщині, позиція сина Данилового, Льва I. (1264— коло 1301), була ще досить блискою. В рр. 1281—1283. вдалось йому навіть сягнути за гори і на досить довгий час заволодіти Карпатською Україною. Переходово панував Лев також і в Люблині. На Волині сидів син Дани-

лового брата і вірного помічника Василька († 1270), *Володимир* (1270—1289), і молодший брат Льва, Мстислав. Хоч всі ці князі не дуже ладили між собою, але в зовнішній політиці виступали вони солідарно. Вся держава зєдналася знову під берлом короля Юрія І. Львовича (приблизно 1301—1308). З королівського його титулу можна думати, що він відновив зносини з папою, як за Данила. Резидував Юрій у Володимирі; видимо Волинь і далі лишалась головною опорою княжої влади.

Найбільшим успіхом короля було заснування галицької митрополії (1303). Після спустошення Києва Татарами, почали митрополити-Греки вчацати на Московщину, де під татарською владою залишились багатші князі, які їх могли краще протегувати. Тимсамим українська церква почала попадати під чужий ворожий вплив. Коло 1300. митрополит Кирило III. назавше переселився спершу до Владіміра, а потім до Москви, Україна залишилася без церковного голови. Тоді Юрієві І. вдалось добитись у царгородського патріярха заснування нової митрополії в Галичі, яка проіснувала до кінця держави Романовичів (1347), коли її, завдяки інтригам Москви, патріярх знову скасував. За наслідників Юрія І., Льва

II. та Андрія (приблизно 1308—1323), які правили разом, втратила Галицько-Волинська держава Карпатську Україну на користь Угорщини (біля 1320), та Турово-Пінцину на користь Литви, яка перебрала справу об'єднання та визволення українських племен. Ці всі втрати були симптоматичні: королі Карл-Роберт угорський і Владислав Локетек польський перевели далекоїдуче об'єднання своїх народів і починали натискати на державу Романа, що від часів Льва все ще по інерції дотримували добросусідські взаємини зі слабнучою ордою.

Князь Юрій II. Болеслав (1323—1340) походив з князів мазовецьких і доводився лише родичем Андрієві та Львові II., що зійшли зі світу, не залишивши нащадків. Галицько-Волинський трон припав йому по виборі бояр, які, очевидно, зискали сильний вплив на діла управління. Правильно оцінюючи небезпеку зі заходу, шукав Юрій II. союзу зі спорідненою потугою Литовсько-Руського князівства Гедиміна та надав його синові, Любартові, Луцьк. скоро попав він у непорозуміння з галицькими боярами, які й отруїли його. Можливо, що це отруєння сталося у зв'язку з чужоземною інтригою. Польща і Угорщина заключили між собою 1339. союз, договорившись про поділ

спадщини Романовичів; на першу ж вістку про смерть Юрія II. Болеслава, вирушив польський король Казимир Великий на Галичину. Та цим разом вдалось йому захопити лише деякі пограничні міста (мабуть Сянiк). Перемишльський воєвода *Дмитро Детько* встиг згуртувати довкола себе боярство і прикликати на допомогу Татар. Галичина визнала князем Любарта, що вже сидів на Волині († біля 1384), хоч у дійсності вся влада лишалась в руках боярської олігархії. Признання Ґедимінового сина, розуміється, забезпечувало підтримку Литви-Руси, але ця остання, звязана війною з німецькими рицарями, Татарами і Московщиною, не була в стані багато допомогти. Остаточний вислід залежав від настроїв населення.

Здисципліноване, завше солідарне зі своїм князем, боярство Волині зуміло відстояти власну землю, а розбита безсила галицька аристократія попала до польської держави. В 1349. році, після смерти Дмитра Детька, захопив Казимир Великий майже всю Галичину. В слідуючiм році договорився він з королем Людовиком угорським, що спадщина Романовичів має належати угорській короні, але до життя Казимира надана в лен королеві Польщі. Союзники, одначе, не доцінили упертости Любарта

і його Волиняків. Похід Людовика й Казимира в р. 1352. закінчився нічим після невдалої облоги Белза, що його успішно оборонив воевода *Дрозд*. Після кільканадцяти літ боротьби, вдалося було Казимирові захопити Володимир (1366), але зі смертю його всі здобутки Поляків на Волині були знову втрачені (1370). Аж 1377. дефінітивно відступив Любарт Людовикові, тоді вже королеві угорському і польському, Белз і Холм, а решта Волині натомість могла спокійно залишитись при великим князівстві Литовсько-Руським.

В Галичині призначив Людовик під своєю зверхністю правителем князя Володислава Опольського (1372—1378), якого завданням було приготувати тридцять літ заняту Поляками країну до безпосередньої злуки з Угорщиною. Але після смерти Людовика (1382) почались на Угорщині внутрішні заворушення, в той час, як польські пани однодушно скупчилися довкола його молодшої доньки Ядвиги. Унія Польщі з Литовсько-Руською державою в Крєві (1386), зміцнена шлюбом Ядвиги з великим князем Ягайлом, рішила долю Галичини. Року 1387. вступила королева польська туди на чолі невеликого війська і майже без спротиву заволоділа цілою країною. Спочатку Ягайло не хо-

тів змішувати цього свого надбання з іншими землями королівства польського, а трактував його як свою особисту власність. Це було йому вигідно, бо таким чином міг він притягнути українське боярство і до плачення податків і до дійсної воєнної служби; і від того, і від другого польська шляхта була вже звільнена. Як це важно було для короля, показала битва під Грінвальдом 1410., що зломила силу Хрестоносного Ордену: з 15 польських полків у цій битві — 7 було набрано з українських земель. Але під натиском польських панів, що стреміли до набуття вільних теренів на новоздобутих просторах, мусів король крок за кроком уступати, аж нарешті 1434. прийшло до повного зрівнання в правах Галичини з Польщею.

Ще до кінця XV. століття була ця країна областю постійних заворушень, головну ролу в яких грали селянство і дрібна шляхта, що витворилась в наслідок польських реформ із боярського стану. Трудно сказати, чи було в цих рухах щось із національної нехиті проти напливаючих польських зайд, чи відбувались вони на чисто соціальному тлі аналогічно як аграрні рухи в середньовічній Європі — повстання Уота Тейлора в Англії 1388., жакерія

у Франції (1358), або селянські війни у Німеччині, початі «штурмом на Готу» 1391. Напевно знаходили ці заворушення підтримку в сусідній Молдавії, що саме переживала під владою Стефана Великого (1454—1504) епоху своєї найбільшої могутости і дуже прагнула урвати собі від Польщі принаймні Покуття. Завершились ці рухи великим повстанням *Мухи* (1490), що його лише з трудом вдалося приборкати. Новий відрух серед населення Галичини викликала вже аж Хмельниччина.

7. Устрій та побут за княжої доби.

Ядром цілого державного життя був княжий двір та жиючий на ньому збройний почот, дружина князя. Відносини між князем та його дружинниками базувались на засаді вільного договору. Дружинник міг, коли хотів, покинути князя і шукати собі іншого наємця. Але поки він служив, зобов'язувала його вповні вояцька етика, яка вимагала безумовної відданости князеві до останку. Зрадити в хвилині небезпеки вважалось за найбільший сором. Накладаючи з одного боку на вояка такі зобов'язання, дружинна мораль вимагала і від князя в першу чергу турботи за добро свого почоту. Ідеальний князь мав бути передовсім щедрий і не жалуючий як слід погостити своїх товаришів зброї, а на війні не шафуючий без потреби їхнім життям. При поділі здобичі не мав він права показувати за велику захланність. Братство зброї князя й дружинників підкреслювалось на спільних бенкетах. Такі «пиру-

вання» служили не лише засобом розваги, але зберігали ще з поганських часів на половину обрядовий характер. Всі державні справи вирішував князь на нараді зі своєю дружиною. У цій останній скоро виріжнися круг старшин, випробованих, особливо довірених, сподвижників князя. При співучасті цих «старших мужів» полагоджувалися біжучі адміністративні та політичні діла. В особливо важних справах скликалося все військо і мало змогу висловити свою думку. Коли князь на власну руку постановляв якийсь особливо трудний і далекий похід, то дружина могла відмовити йому послуху, але після спільної ухвали обовязок йти за вождем ставав загальним. В тягу XII—XIII. віків дружинники все більше відлучаються з княжого двору і осідають на землю, створюючи боярську аристократію, що однак зберігала обовязок слідувати за своїм князем в разі війни. Найскорше і найповніше перейшов цей процес розкладу первісної дружини в Галичині.

З числа дружинників вербував князь своїх урядовців, які заступали його там, де він не міг бути особисто. Княжі обовязки, крім стягання податку, ведення адміністрації та воєнної охорони свого міста, полягали передовсім

ще у судівництві. Князь був найвищим суддею, але в своїх вирокх керувався він давніми звичаями, як вони жили в правній свідомості народу. А ця народня свідомість не знала злочину, як абстрактного поняття; злочин трактувався виключно, як приватна річева шкода. З власного почину влада шкідника не переслідувала. Це було діло пошкодованого. Він шукав винуватця, оцінював висоту заподіяної шкоди і жадав відповідної винагороди. Князь асистував у першу чергу в ролі поліції, щоб в разі потреби змусіти винуватця до виконання присуду, зглядно, щоб погамувати претенсії пошкодованого, наколи би ці останні були занадто великі. Під кінець формулював князь вирок і дбав про заплачення штрафу, з якого одна частина — «головщина» йшла покривдженому, а друга — «вира» самому князеві, як судові оплати. Таким чином і «Руська Правда» являється не державним визнаним кодексом, а збіркою законів для приватнього вжитку, якої призначенням було служити допомогою суддям. Туди записувались, отже, загально признані звичаї, княжі розпорядження і вирокх в деяких випадках, що могли би служити до вирішення подібних справ на пізніше. Багато захованих списків «Руської Правди» дають можливість просте-

жити еволюцію правних поглядів народу в XI—XII. віках. Коли найстарші списки ще дозволяють криваву помсту, то пізніше вже з другої половини XI. віку, визначено замість неї грошовий штраф. Отже навіть убивство переходить в поняття річевої шкоди. З усіх списків ясно виступає упривілейоване становище воєнної кляси. Коли за убиття селянина раховано 3 гривні кари, то «княжий муж» дружинник цінився в 12 гривень. Характерними для давнього українського права являються високі кари за образу чести, що свідчать про високе розвинене почуття її, та високе правне становище жінки. Кара за вбивство жінки була так само висока, як і за чоловіка. Вдова, навіть при дорослих дітях, лишалася головою родини.

Найнижчу верству населення складали невільники або раби. Їх було багато, бо їх число завше доповнювалось постійними війнами. Здобуте у ворожій країні населення, оберталося у рабів. Становище їх не було зовсім безправне; вони могли мати власне майно, а їх діти здебільшого уважались свободними. Але вбивство раба трактувалось лише як шкода його панові, і штраф йшов на його користь; і тільки до невільників стосовано кари на тілі.

Головну масу селянства складали вільні зем-

левласники, смерди. Одначе за борги міг селянин попасти в рабство («закупи»). Головним заняттям селян лишалося хліборобство; лісові промисли, в першу чергу бортництво та полювання на хутра, грали лише помічну ролю. Спосіб господарювання був ще цілком екстенсивний. Випаливши кавалок лісу та зібравши таким чином з угноєного поля кілька разів урожай, селянин просто кидав землю і переходив інде. Але рільниче приладдя далеко не було примітивне: такий скомплікований прилад як плуг, був уже в загальнім вжитку. Господарство провадилося мабуть ще більшими групами людей, що виступали, як економічна і податкова одиниця, але документально виступає така група лише пізніше в Литовську добу під назвою «дворища». В обставинах боротьби первісного чоловіка з природою, об'єднання у більші групи було ще господарчою konieczністю, але в основу такого об'єднання зовсім не мусіло лягати кровне споріднення. Становище селянства не було на загаль поганим; тільки в Галичині, як це можна догадуватися на підставі сильної позиції боярства, мусіло воно бути дещо гірше.

Природнім центром землі, органічно зв'язаним з їх осілим хліборобським населенням,

були міста. В наслідок добре розвиненої торгівлі, досягали вони часто значних розмірів та багатства. Князь резидував майже завше в місті і являвся необхідною складовою частиною міського управління. Для власної охорони, суду, і для підтримання ладу, міщани конче потребували князя з його дружинниками. Але побіч нього мало місто і своє власне управління, органом якого було віче. Віче складалося з усіх громадян міста, що збирались звичайно на певнім зазначенім місці і виносили обовязкові для всіх міщан постанови. З ним мусів звичайно рахуватися і князь. Бували випадки, коли віче зверталось проти якого небудь нелюбого князя, але поняття, що князь при місті мусить бути, лишалось міцно закорінене. Вже згадувано київську революцію 1068. року, коли кияни вигнали Ізяслава Ярославича, але зараз же посадили на його місце полоцького Всеслава. Щось подібне повторилось і 1113., коли місто Київ закликала Володимира Мономаха. Проте, сутички віча з князем на Україні належать до виїмків. Назагал князі числилися з опінією громадян, а ці знову не могли обійтись без князя і визнавали принцип династичної спадковости так, що обидві сили могли у взаємній рівновазі уживатися поруч себе. Цікаво

порівняти цей стан із відносинами у сумежній Росії, де в Новгороді віче зовсім відтиснуло князя на другий плян, і в Суздальщині, де навпаки князі швидко зменшили авторитет віча та швидкими кроками наближались до абсолютизму. В цілому в XII—XIII. століттях хилилось міське життя на Україні до упадку, в наслідок уже згаданого занепаду торгівлі. Населення їх маліло, а те, яке лишалось, кидало міські заняття, звертаючись до хліборобства. Чужоземні подорожні XIII—XIV-их віків дивувались лише на величаві храми, рештки славних княжих часів, що так контрастували зі сучасним їм, більше нагадуючим село, виглядом міста. За останніх літ Галицько-Волинської держави почали напливати, зокрема до західньо-українських міст, чужинці — Німці, Чехи, Поляки. В першому віці польського панування в Галичині усі львівські війти були Німці. Згодом з'явилися ще Вірмени, яким Польща дала притулок від переслідувань, що їх вони на їхній батьківщині зазнавали від мусульман. Особливо значні були вірменські колонії у Кам'янці та у Львові. Закликали чужинців почасти вже й самі галицько-волинські князі, почавши від Данила. Очевидно, мали вони на увазі піднести міську торгівлю

та промисл. Юрій II. Болеслав мав викликати навіть обурення своїм протегуванням чужинців. Збільшення численности інших національностей змінило й характер міського життя. Вже в останніх роках Галицько-Волинської держави зявилося в західньо-українських містах німецьке Маґдебурське право. Це останнє справді робило з міста властиво державу в державі і сильно помагало його розвиткові всіми свободами та привілеями, але з другого боку воно розривало віковий органічний звязок міста зі землею і відчужувало його від життя українського народу. За польської влади обернулось Маґдебурське право прямо в засіб національного поневолення, бо надаючи його звичайно, застерігали королі чи маґнати більші привилеї католикам. Українці опинялись у положенні переслідуваної меншости.

Як уже згадувалось вище, духовенство на Україні було майже виключно грецьке, чуже інтересам і потребам землі. Але християнство в цю добу ще не пішло глибоко в народні маси. Принявши формально без спротиву хрещення, мабуть через відсутність організованого стану поганських жреців, населення продовжувало жити в своїх старих поняттях і звичаях. Християнська віра властиво обмежувалась на вищі

круги суспільности — князя й дружинників, та й тут вона, навряд, чи була дуже глибоко закорінена. Характерне під цим оглядом вживання князями у щоденнім житті поганського імени, тоді як християнські їм імена, майже не знані, згадувались хіба в церковних проповідях. Так Іляріон у своїй промові називав Ярослава Мудрого по християнськи Юрієм. Літописи того часу хоч і писались майже виключно духовними людьми вживали поганських імен князів, очевидно, просто тому, що саме під таким назвиськом знав князя загал. Читач тих часів міг добре знати напр. Святополка II. Ізяславича київського, але як би автор літопису називав його по християнськи Михайлом, то він би не міг так скоро дібрати, про кого саме мова. Лише в XIII—XIV-их віках починають частіше траплятися церковні імена, в першу чергу на Західній Україні, як це видно хоч би з династичного ряду Роман — Данило — Василько — Лев — Юрій. . .

Але чим слабше проникла християнська релігія в загальну масу людности, тим більше переймались нею окремі одиниці. Це спричинило на Україні появу в XI. столітті аскетичного чернецтва. Поодинокі люди, віддавшись вповні ідеї переведення в життя християнських ідеалів,

відходили до монастиря. На свій час були це найбільш прочитані й передові люди і тому мусіли монастирі стати не тільки осередками культурного життя, але й торгівлі та колонізації незаних земель. Наявність великого числа монахів, що працювали для слави Божої без ніякої платні і ще вважали за особливу заслугу обмежувати до мінімуму свої тілесні потреби, давала монастирям великі продукційні можливості, а обставина, що це були освіченіші люде доби, гарантувала, що й господарка буде вестись більше раціональними способами. Крім того монастир виконував завдання соціальної опіки, як догляд за хорими, чи жебраками. Ласка, якою вважали своїм моральним обов'язком князі, або визначні бояри оточувати монастирі, тільки сприяла їх розвиткові. Подарунки й пожертви, що пили зі зовні, перетворювали осідок ченців у місце збирання капіталів. Це уможливило монастирям вести на широку скалю банкові операції. Ці останні мали тим більше значіння, що, позичаючи гроші, ченці брали лише невеликий відсоток (а то й зовсім ніякого); в тих часах, коли проценти позички були дуже високі, допомагали монастирі, отже, сильно розвиткові торгівлі. Відомий з «Київо-Печерського Патерика» епізод,

коли ченці підчас браку соли в Києві підрізали спробу спекулянтів підбити ціни на цей продукт, пускаючи його на ринок зі своїх запасів по нормальним цінам. Найславнішим був київський Печерський монастир, заснований в половині XI. віку Антонієм та Теодосієм. Зокрема організаційні здібности цього останнього допомогли монастиреві розвинутися, а суворий статут грецького монашого ордену Студитів, який завів Теодосій, скоро надав Печерській обителі авреолу особливої святости. Зворотною стороною захопленого аскетизму, якому віддавались ченці, було відчуження їх від політичних проблем сучасности. Тим то і в монастирях не могла зродитись теорія, яка запобігала би розпадові Київської держави, созданням якого небусть чисто абстрактного центрального пункту, в стилі саме повстаючого на Угорщині (а пізніше і в Польщі) поняття «корона реїні Гунґаріе». Зміст інтелектуального життя монахів вичерпувався щоденною боротьбою з демонічними силами за врятування власної душі.

8. Важніша література.

Андріяшев А., Очерки истории Волынской земли до конца XIV. века. Київ 1887.

Андріяшев О., Нарис історії колонізації Київської Русі до кінця XV. віку. «Київ та його околиці в історії і пам'ятках», Київ 1926.

Андріяшев О., Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI. віку. «Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН» XX, Київ 1928.

Андріяшев О., Хто були літописні болоховські князі. Наук. Збірник Істор. Секції ВУАН, Київ 1929.

Аничков Е., Язычество и древняя Русь. Петербург 1914.

Багалея Д., История Северской земли до половины XIV. столетия. Київ 1882.

Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. Петербург 1907.

Величко Г., Політичні й торговельні взаємини

- Руси і Византії в X—XI. століттю. Записки Наук. Тов. Шевченка VI, Львів 1895.
- Геродот із Галікарнасу, Скитія, Львів 1937.*
- Голубинський Е.,* История русской церкви, I. Москва 1901—1904.
- Голубовский. П.,* Печенеги, Торки, Половцы до пришествія Татар. Київ 1884.
- Голубовский П.,* История Северной земли до половины XIV. столетия. Київ 1882.
- Грушевский А.,* Очерки по истории Туровского княжества. Київ 1902.
- Грушевский М.,* Очерк истории Киевской земли. Київ 1891.
- Грушевський М.,* Виїмки з джерел по історії України-Руси. Львів 1895.
- Грушевський М.,* Звичайна схема «руської історії і справа раціонального укладу історії східного славянства. Сборник статей по славяноведению, I. Петербург 1904; німецький переклад у збірнику: «Проф. Міхаель Грушевський, зайн лебен унд Віркен». Берлін 1935.
- Грушевський М.,* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. Записки Наук. Тов. Шевченка 41, Львів 1901.
- Грушевський М.,* Галицьке боярство в XII—XIII-их віках. Записки Наук. Тов. Шевченка XX, Львів 1898.

- Данилевич В.*, Археологічна минувшина Київщини. Київ 1925.
- Дашкевич Н.*, Княжение Данила Галицького. Київ 1873; український переклад: Тернопіль 1886.
- Дашкевич Н.*, Болоховская земля и ее значение в русской истории. Київ 1878.
- Довнар-Запольский М.*, Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель. Київ 1891.
- Иванов П.*, Историческая судьба Волынской земли до конца XIV. века. Одесса 1895.
- Кордуба М.*, Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII віку. Записки Наук. Тов. Шевченка XXXII, Львів 1899.
- Левицький К.*, Правда Руська, памятник закондатний права руського з XI. віку Львів 1895.
- Линниченко И.*, Вече в Киевской области. Київ 1881.
- Линниченко И.*, Черты из истории сословий в Галицкой (Юго-Западной) Руси XIV—XV в. Москва 1894; український переклад: Львів 1899.
- Любомиров*, Торговья связи древней Руси с востоком в VIII—IX. веках. Саратов 1923.
- Ляскоронский В.*, История Переяславской земли до половины XIII века. Київ 1903.

Лащенко А., Сага про Олфа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна». IV., Київ 1926.

Максимейко М., Опыт практического исследования Русской Правды. Харків 1914.

Максимейко М., Систем Руської Правди в її поширеній редакції. Праці Комісії для виучування історії українського права, II. Київ 1926.

Максимейко М., Про смердів Руської Правди. Праці Комісії для виучування історії українського права, III. Київ 1927.

Молчановський Н., Очерки известий о Подольской земле до 1434. года. Київ 1895.

Мошин В., Варягорусский вопрос. «Славія» X. Прага 1930.

Мошин В., Начало Руси. Норманы в восточной Европе. «Бизантінославіка». III, IV. Прага 1931—1932.

Новицький В., Давнє Лукомор'я. Записки Іст. Філ. Відділу ВУАН XXIV. Київ 1929.

Паначовний, Стародавні грецькі колонії боспорські. Записки Наук. Тов. Шевченка II, Львів 1893.

Пархоменко В., Начало христианства на Руси. Полтава 1913.

Пархоменко В., Початок історично-державного життя на Україні. Київ 1925.

- Партицький О.*, Скандинавщина в давній Русі.
Львів 1887.
- Перфецький Е.*, Русские летописные своды и их
взаимоотношения, Братіслава 1922.
- Пастернак Я.*, Коротка археологія Західно-
українських земель. Львів 1932.
- Пресняков А.*, Княжое право в древней Русі.
Петербург 1909.
- Приселков М.*, Очерки по церковно-политиче-
ской истории Киевской Русі. Петербург
1913.
- Приселков М.*, Нестор-Летописец. Петербург
1923.
- Сергієнко М.*, Громадський рух на Україні-Русі
в XIII в. Записки Наук. Тов. Шевченка, I.
Львів 1892.
- Сіцінський Є.*, Нариси з історії Поділля, I.
Вінниця 1927.
- Слюсаренко Ф.*, Мітридат Евпатор і населення
України. Праці Педагогічного Інституту ім.
Драгоманова, I. Прага 1929.
- Слюсаренко Ф.*, Грецько-скитські взаємовідно-
сини в II ст. перед Р. Х. Наук. Ювілейний
Збірник Т. І. Масарика I, Прага 1928.
- Смолічев П.*, Чернігів та його околиці за часів
великокнязівських. «Чернігів та північне
Лівобережжя». Київ 1928.

- Соловьев С.*, История России с древнейших времен, т. I і далі; багато видань.
- Спицин А.*, Расселение древне-русских племен по археологическим данным. Журнал Министерства Народного Просвещения VIII, 1899.
- Спицин А.*, Південно-руський неоліт. Юбілейний збірник на пошану Багалія. Київ 1927.
- Терлецький О.*, Політичні події на Галицькій Русі в 1340 р. Записки Наук. Тов. Шевченка Трипільська культура на Україні, I. Київ 1926. XII. Львів 1896.
- Тутковський П.*, Причини т. зв. «наступів азійських варварів на Європу». «Первісне громадянство», III. Київ 1926.
- Чубатий М.*, Україна і Рим в XIII. віці. Записки Наук. Тов. Шевченка 123—124. Львів 1917.
- Шахматов А.*, Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Петербург 1908.
- Шахматов А.*, Древнейшая судьбы русского племени. Петербург 1919.
- Шестаков С.*, Кіммерійці в археології України. Юбілейний Збірник на пошану Багалія. Київ 1927.
-

2 руб 34 коп

 (1986)

РА

87

Адреса издавництва
Jurij Tyščenko, nakladatelství, Praha II., Žitná
Protektorat Böhmen und Mähren

PA

87₄